

УДК 340.11

ПРАВО І МОРАЛЬ: ПРИНЦИП ДОДАТКОВОСТІ ПРИ ПОБУДОВІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

М. Солодкая

*Оренбурзький інститут (філія) Московського державного
юридичного університету імені О. Е. Кутафіна (МДЮА)
вул. Комсомольська, 50, 460000 Оренбург, Російська Федерація
e-mail:msolod@yandex.ru*

Обґрунтовано тезу про те, що право і мораль як соціальні регулятори формують необхідно відмінні простори відповідальності, які доповнюють одне одного. Тому не потрібно займатися юридизацією моралі й моралізацією права, а також захищати автономію права й моралі. Право й мораль не є автономними, оскільки вони передбачають відповідальність агента дії. Право, так само як і мораль, регулюють відносини відповідальних агентів дії, постулюючи відповідальність як атрибут суб'єктів, що є залученими у визначений простір регуляції. Питання про взаємодію права і моралі у конструюванні відповідальності вирішується прагматично, керуючись тим, що є дієвішим в даному соціумі.

Ключові слова: право, мораль, соціальні норми, свобода волі, необхідність, відповідальність.

У філософії права проблема взаємодії права і моралі традиційно є однією з центральних. Це пояснюють тим, що і право, і мораль як соціальні регулятори, продукують соціальні норми, що зберігають й закріплюють цінності людського існування в єдності з людською сутністю. І право, і мораль (як соціальні регулятори «обов'язкового») базуються на таких цінностях, як рівність, справедливість, свобода, благо. Актуальність цієї проблематики не пропадає з часом. Теоретичний дискурс підкріплюється певними практичними установками й діями законодавця. Сьогодні в Росії можна спостерігати тенденцію юридизації моралі, яка є проявом однієї з позицій з питання взаємодії права і моралі. Російські законодавці явно мають бажання «підправити» мораль за допомогою права. Ця тенденція підтверджується прийняттям у Росії низки законів, які мають на меті регулювання тих соціальних відношень, які краще регулюються моральними нормами. До таких зачисляють так звані закони «Про іноземних агентів» [1], закон «Про образу релігійних почуттів вірян» [2] та ін.

Конкуруючі концепції взаємодії права і моралі зумовлені не тільки відмінностями у їх розумінні, але й різними цілями, що її ставили дослідники. Проте порівняння чи типологізація конкуруючих концепцій взаємодії права і моралі, а також їх критика чи підтвердження не будуть предметом розгляду у цій статті.

У межах цієї статті обґрунтуємо тезу про те, що право і мораль як соціальні регулятори, базуючись на однакових цінностях (рівність, справедливість, свобода, благо), обов'язково діють відмінно. Принципова відмінність зазначених соціальних регуляторів є необхідною через методологічно різні типи відповідальності, пов'язаної з правовими (юридичними) й морально-етичними нормами. Для запровадження відповідальності агента дії однаково необхідні як право, так і мораль, оскільки принципи їхньої дії мають характер додатковості один щодо одного. Тому не потрібно займатися юридизацією моралі й моралізацією права, а також захищати автономію права й моралі. Право й мораль не є автономними, оскільки вони передбачають відповідальність агента дії. Проте відповідальність в

якості міри свободи і необхідності вони визначають у відмінний спосіб й додатково один до одного. І право, і мораль регулюють відносини відповідальних агентів дії, постулюючи відповідальність як атрибут суб'єктів, що є залученими у визначений простір регуляції.

У цілісності відповідальності право і мораль формують власні, але, ще раз наголосимо, взаємодоповнювальні, простори відповідальності. З метою обґрунтування цієї тези відзначимо у відповідальності базові елементи, які її складають: суб'єкт, інстанція, предмет, час і простір (в якості території) відповідальності [3, с. 41]. Ці елементи є базовими в тому сенсі, що від них залежать (детермінуються ними) інші елементи відповідальності, такі як, наприклад, міра й процедури відповідальності.

Право і мораль базуються на методологічно відмінних базисах відповідальності.

Визначимо, якими є базові елементи у правовій (юридичній) відповідальності. *Суб'єкт* відповідальності є персоніфікованим, хоча останнім часом посилюється тенденція його деперсоніфікації у сфері цивільно-правової відповідальності. *Інстанція* відповідальності є зовнішньою по відношенню до суб'єкту. *Предмет* відповідальності – скоєне діяння суб'єкта у *каузальному* зв'язку з порушенням норм правової обов'язковості. *Час* відповідальності – по-перше, правова відповідальність трактується *ретроспективно*, тобто з погляду вже скоєної події або результату діяльності. Й хоча відповідальність за продукт полягає у відповідальності за все (навіть неймовірні у наш час наслідки його застосування), вона все ж таки настає з моменту виходу продукту на ринок (це є точкою відліку скоєного діяння) й триває протягом усього часу перебування продукту на ринку. Так правова відповідальність – це відповідальність *за минуле*. Правова відповідальність має переважно *локальний і дискретний часовий характер* (хоча у межах правової відповідальності за продукт передбачається *безперервна* відповідальність протягом усього часу випуску продукту й його перебування на ринку). *Простір* відповідальності – *локалізований* [4, с. 46].

Для морально-етичної відповідальності є характерним таке значення базових елементів. *Суб'єкт* відповідальності є персоніфікованим, хоча останнім часом простежено спроби деперсоніфікації суб'єкта морально-етичної відповідальності, пов'язані з обґрунтуванням можливості морально-етичної відповідальності соціальної групи (політиків, бізнесменів, суддів) або соціального інституту (держави, бізнесу). *Інстанція* відповідальності може бути внутрішньою (переважно «сумління» як рефлекторне Я) і зовнішньою по відношенню до суб'єкта (сумління суб'єкта іноді необхідно активувати ззовні, якщо воно пасивне, «спить», або інсталювати, або виявляти, що сумління немає й воно не може бути інсталюване). *Предмет* відповідальності – гідне життя суб'єкта (що в релігійній моралі обов'язково передбачає діалог людини з Богом). *Час* відповідальності – і минуле, й теперішнє, й майбутнє, оскільки час морально-етичної відповідальності є нелокалізованим та безперервним. *Простір* морально-етичної відповідальності – нелокалізований [5].

Методологічно відмінний тип часу в правовій і морально-етичній відповідальності є основним «роздільником» права і моралі, оскільки ця відмінність продукує й всі інші [6].

При визначенні відповідальності обов'язково виникає питання – на якій підставі агента дії можна вважати «творцем» або «кінцевою причиною» як результатів, так і власних цілей. Основними способами пов'язати агента дії й певні наслідки як результат дій саме цього агента є: 1) або ж прийняти таку підставу як принцип причинності; 2) або ж приписати цю підставу самому агенту, пов'язавши її з бажаннями, інтенціями, перевагами, цілями агента.

Правова відповідальність незалежно від того, чи базується вона на ідеї провини (кримінальна відповідальність), справедливого розподілу збитків (цивільно-правова відповідальність) чи порушенні зобов'язань (адміністративна та дисциплінарна відповідальність), є *каузальною*. Діяння суб'єкта має бути *причиною* негативних наслідків. Довести наявність причинно-наслідкового зв'язку досить складно навіть у випадку вже скоєних діянь. Зумовлено це таким: причини тісно переплітаються в «каузальній кухні»; ускладнення соціальної кооперації продукує велику кількість опосередковано пов'язаних суб'єктів; виявлення причини які достатньої підстави потребує складних експертиз, результати яких часто суперечать одна одній. Тому дуже сумнівно, що такий доказ можна здійснити для ще незавершених дій суб'єкта або для його можливих дій у майбутньому. Тому правова відповідальність через такі «вузькі» рамки своєї дії має бути доповнена морально-етичною відповідальністю, яка є можливою на тій підставі, що вільна автономна воля суб'єкта може «мимоволі розпочинати низку подій».

Запровадження «майбутнього» часу є можливим лише в рамках морально-етичної відповідальності. «Відповідальність за майбутнє є найголовнішою й первинною умовою відповідальності людини тепер (за теперішнє). Ця функція розглядається як фундаментальна для людської поведінки як саме *людської поведінки*» [7, с. 100]. При цьому основна складність у конструюванні такої відповідальності пов'язана з тим, який образ матиме майбутнє і чи можна його раціонально отримати. Частина науковців знаходять достатні підстави для запровадження моральної відповідальності «за майбутнє» апіорно, в теперішньому. Відповідальність «за майбутнє» вважається одним з аспектів самоідентифікації агента. Людина відповідає за себе, оскільки об'єктивує себе у діях [8, с. 121].

Відповідальність за «майбутнє», незалежно від вирішення питання про можливість її запровадження апіорно, дає людині змогу бути відповідальною за реалізацію власного життєвого проекту. Ці домагання людини не можуть бути замінені частковою відповідальністю за окремі скоєні діяння з позиції права. З цього погляду неможливо погодитися з такою моделлю взаємодії права і моралі: «Коли говорять, наприклад, про цивілізаційне значення *права*, особисто я бачу його величну місію в обмеженні безмежних за своєю сутністю *домагань моралі*» [9, с. 9]. Так, домагання моралі безмежні у часі, просторі й предметі відповідальності. Але право *не може обмежити* ці домагання. Воно лише може досить цивілізовано – з позиції неупередженого наділеного владою посередника – кваліфікувати скоєні окремі дії акторів у рамках наявних правових норм і примусово забезпечити реалізацію встановленої міри відповідальності. Цивілізованість, на наш погляд, тут полягає у поданні людині додаткових способів діяльності – знати межі «дозволеного законом» у випадку типових взаємодій і, у випадку порушення «дозволеного» іншими агентами взаємодії, вдаватися до допомоги спеціальних посередників для того, щоб «притягнути» порушників до відповідальності, якщо вони не зроблять цього добровільно. З прагматичних позицій це досить зручно в тих випадках, коли це дієво. Але ситуації екзистенціального вибору не можуть бути типізовані, оскільки суттєво визначаються «історією» людини, за котрого не лише її минуле та теперішнє, але й можливо майбутнє. Крім цього, в ситуації екзистенціального вибору людина, по суті, відповідає в цілому за своє «гідне» життя, що в принципі не є предметом правової регуляції.

Представлена позиція про взаємодоповнюваність моралі і права у конструюванні відповідальності суперечить досить популярній позиції: «В науці й громадській думці ще не усвідомлюється та вирішальна обставина у співвідношенні права і

моралі, згідно з яким перше (право) є природньою та надійною обителлю прав, а друге (мораль) є обителлю зобов'язань – обов'язку, повинності, відповідальності» [10, с. 60]. Право, типізуючи регулярні взаємодії агентів дії, тобто, абстрактно зрівнюючи їх у так званих правах, може і повинно регулювати подібні взаємодії, надаючи агентам дії зовнішнього по відношенню до них і неупередженого арбітра й ексекютора. Але свобідна воля агента дії як необхідна умова його відповідальності може не довіряти дієвості будь-якого зовнішнього регулятора, у тім числі й права, не тільки при «кваліфікації» його життя як «гідного», але й також при типологізації його окремих дій в «діяння».

Цілком можна погодитися з тезою, що «в умовах розвинутості, самостійності й від диференційованості один від одного різних видів соціальних норм (моралі, моральності, релігії) саме правовий принцип узгодженості їхнього спільного буття та дії здатний надати цьому різноманіттю соціальних норм (й регуляторів) певну смислову єдність» [11, с. 83]. Але ця злагода є можливою лише за наявності певного смислового змісту поняття «системна єдність» – як типологізація масоподібних взаємодій, що повторюються, й пропонує зняття відмінностей (вирівнювання) як специфічних («історичних») характеристик окремих агентів дії. Типологізація «протиправних діянь» і є формою системної єдності права.

Можна погодитися і з тезою про «визначальне значення права у всій соціо-нормативній системі» в буржуазній епосі [11, с. 83], якщо розуміти «визначальне значення» як наймасовіше використання саме цього регулятора для регуляції масових типових взаємодій різних акторів. Але «визначальне значення» права саме в цьому розумінні зовсім не передбачає як результат того, що право означає мораль.

Питання про взаємодію права і моралі у конструюванні відповідальності вирішується прагматично, керуючись тим, що є дієвішим у цьому соціумі.

Список використаної літератури

1. Про внесення змін в окремі законодавчі акти Російської Федерації щодо регулювання діяльності некомерційних організацій, що виконують функції іноземного агента : Федеральний закон від 20.07.2012 № 121-ФЗ (ред. від 20.07.2012) // Російська газета. – 23.07.2012. – № 5839 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Гарант. – Загол. з екрану.
2. Про внесення змін до статті 148 Кримінального кодексу Російської Федерації й окремі законодавчі акти Російської Федерації з метою протидії образи релігійних переконань й почуттів громадян : Федеральний закон від 29.06.2013 № 136-ФЗ (ред. від 29.06.2013) // Російська газета. – 02.07.2013. – № 6117 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Гарант. – Загол. з екрану.
3. Солодка М. С. Відповідальність суб'єкта управління: стан проблеми і перспективи дослідження / М. С. Солодка // Credo – Оренбург. – 1998. – № 1. – С. 33–43.
4. Солодка М. С. Правова відповідальність суб'єкта управління / М. С. Солодка // Credo – Оренбург. – 1998. – № 2. – С. 35–48.
5. Солодка М. С. Морально-етична відповідальність суб'єкта управління / М. С. Солодка // Credo – Оренбург. – 1998. – № 5–6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://credonew.ru/content/view/109/50/> (дата звернення 15.11.2013)
6. Солодка М. С. Час як фундаментальна характеристика відповідальності / М. С. Солодка // Виклики сучасності й філософія : матеріали «круглого столу» присвяченого Дню філософії ЮНЕСКО / за заг. ред. І. І. Іванової. – Бішкек : Киргизько-Російський Слов'янський університет, 2007. – С. 276–281.
7. Полак Ф. Л. Відповідальність за майбутнє / Ф. Л. Полак // Міжнародний філософський огляд. – Париж, 1957. – Т. 39.

8. Девью Дж. Нариси критичної теорії етики / Дж. Девью. – Нью-Йорк : Видавничий дім Хілларі. – 1957.
9. Франц А. Б. Мораль і влада / А. Б. Франц // Філософські науки. – 1992. – № 3.
10. Алексєєв С. С. Філософія права / С. С. Алексєєв. – М. : НОРМА. – 1998. – 336 с.
11. Нерсесянц В. С. Філософія права / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА. – 2005. – 656 с.

ПРАВО И МОРАЛЬ: ПРИНЦИП ДОПОЛНИТЕЛЬНОСТИ ПРИ ПОСТРОЕНИИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

М. Солодка

*Оренбургский институт (филиал) Московского государственного
юридического университета имени О. Е. Кутафина (МГЮА)
ул. Комсомольская, 50, 46000 Оренбург, Российская Федерация*

Обосновывается тезис, что право и мораль как социальные регуляторы формируют необходимо различные пространства ответственности, взаимодополняющие друг друга. Поэтому бесполезно заниматься юридикацией морали и морализацией права, равно как и защищать автономию права и морали. Право и мораль не автономны, поскольку они предполагают ответственность агента действия. И право, и мораль регулируют отношения ответственных агентов действия, постулируя ответственность как атрибут субъектов, включенных в определенное пространство регуляции. Вопрос о взаимодействии права и морали в конструировании ответственности решается прагматически, исходя из того, что является более действенным в данном социуме.

Ключевые слова: право, мораль, социальные нормы, свобода воли, необходимость, ответственность.

LAW AND MORALS: THE PRINCIPLE OF COMPLEMENTARITY AT RESPONSIBILITY'S CREATION

М. Solodkaya

*Orenburg institute (branch)
of the Moscow state law university of the name of O. E. Kutafin
Komsomol'ska Str., 50, RU – 46000 Orenburg, Russian Federation*

In article the thesis that the law and morals as social regulators form necessary various spaces of responsibility, which are complementing each other, is substantiated. So it is useless to engage juridization of morality and moralization of law, as well as to protect the autonomy of law and morality. The law and morals aren't autonomous because they assume responsibility of the agent of action. Both the law and morals regulate the relations of responsible agents of action. Both the law and morals postulate responsibility as attribute of the subjects included in certain space of regulation. The question of law and morals interaction in designing of responsibility is solved pragmatically, on the basis that is more effective in this society.

Key words: law, morals, social norms, free will, necessity, responsibility.

*Стаття: надійшла до редакції 17.03.2014
прийнята до друку 19.06.2014*